

ОЛЕГ КУПЧИНСЬКИЙ

ТОПОНІМИ ВІННИЦЯ І ЧЕРНІГІВ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА І ЄВГЕНА ТИМЧЕНКА

Топонімічні назви належать до розряду лексики, яка, у порівнянні з апелятивами, значно важче піддається етимологізації, а водночас і реконструкції первісного звучання та правопису. Це, як відомо, пов'язано здебільшого з природою функціонування власної назви. Складність з'ясування етимології та правопису топоніма полягає у тому, що в його основу могли лягти:

– однакові чи близькі за звучанням, але різні за семантикою апелятиви (або й власні назви інших об'єктів), які, виходячи із сучасного звучання топоніма, неможливо однозначно ідентифікувати;

– забуті або невідомі сьогодні апелятиви (можливо, опосередковані власними назвами), тобто ті, яких не зафіксовано у джерелах та словниковому фонді сучасної української мови. У таких випадках зв'язок між апелятивом і топонімом переривається. Власне топонімія дає унікальну мовну і загальнокультурологічну можливість для відтворення історичної лексики української мови.

Ускладнює реконструкцію етимології топоніма також те, що він з огляду на власні номінальні функції і комунікативні умови (викликані інтра- чи екстралінгвальними причинами) змінює своє первісне звучання. Чим давніша назва і чим значніші її зміни, тим менша ймовірність достеменної етимологічної ідентифікації топоніма та встановлення його первісного звучання, а отже, тим скрупульозніше і обережніше треба підходити до питань його історичного розвитку, до змін у структурі, динаміці звучання, нарешті правопису. Дослідження цих питань набуло особливої актуальності у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст., коли в українській науці (і слов'янській також) започатковано різнопланові студії над топонімією, гідронімією, оронімією, а з перших десятиліть ХХ ст. – також над реконструкцією за пам'ятками писемності правопису географічних назв. Саме питання правопису українських географічних назв посідали в тодішніх дослідженнях особливе місце, бо він

з відомих причин зазнав украї важких деформацій. Питання, на жаль, далі актуальне. На підтвердження цього звернімо увагу на розвиток назв лише двох підльвівських сіл: *Підріч, Пітріч (Pitrzecs)* – “поселення під рікою”, що вживалися у XVIII ст. і *Пітріч, Пітрічі, Підричі* (XIX - XX ст.) та сучасне *Петричі*; або *Сухоріче, Сухориче (Suchorzycse)* – “поселення на території сухоріччя” і сучасне *Сухоричі*.

Пізнавальні під цим кутом зору міркування Володимира Гнатюка та Євгена Тимченка стосовно правопису та етимології назв *Вінниця і Чернігів*.

ВІННИЦЯ

У 1922-1923 рр. В.Гнатюк підготував цикл із шести статей під загальним заголовком “В справі української правописи”. У першій статті циклу, надрукованій у червневому числі “Літературно-Наукового вістника” за 1922 р., він пише: “Московському впливови належить приписати також спосіб писання імен двох визначних українських міст: Чернігов та Вінниця, замість Чернигів (пор. село в Галичині – Чернихів) і Винниця. Дехто виводить назву Винниці від віна (тут і далі розрядка автора – О.К.), а не від вина, щоби тільки держатися московської вимови, забуваючи, що назва міста від віна мусіла б інакше звучати, прим[іром] *Вінівка* та що в нас є ще містечко *Винники*, село *Виноград* і родини *Винницьких*, що безперечно стоять у звязи зі словом вино, а не віно. Се й не дивно. Адже в давних часах, коли в нас підсонне було лагіднійше, лінія управи винограду сягала багато дальше на схід і північ, як нині і загортала нинішню *Винницю*. Сліди сеї епохи переховалися в колядах, що належать до найстарших українських народних пісень” (ЛНВ, 1922, кн. 2, с. 145).

Отже, В.Гнатюк вважає нормативною назву *Винниця*, а не *Вінниця*, ставлячи цей топонім в один семантичний ряд із топонімами *Винники, Виннички, Винниці, Винне* та ін. За підставою для правописної пропозиції, правдоподібно, правила близька для вченого аналогія до топонімів, в основі яких лежав апелятив *вино*, на що, зрештою, він покликається; цілком можливо, що вчений користувався якимись історичними реаліями (звичайно, крім пісенної традиції), які вказували на зв'язок назви (чи назв цього ряду взагалі) з поширеним у давні часи в Україні виноградарством і винокурництвом.

Є.Тимченко у відповідь на статтю написав В.Гнатюкові листа (11.06.1923 р.), у якому зауважує: “Я мав змогу познайомитися

з кількома, хоч і не з усіма Вашими артикулами (йдеться про згадану серію статей у ЛНВ) в справі нашого правопису. В дечому я з Вами згоджуюся, а в дечім ні“. І далі: “Щодо правопису іноземних слів, то здебільшого, на мій погляд, Ви маєте рацію, а щодо написання “Винниця“ або “Чернигів“, то ні“.

Свій погляд Є.Тимченко обґрунтовує, спираючись на звучання топоніма в просторіччі, та його уживання, засвідчені в окремих пам'ятках. Він пише: “В самій Вінниці я був 1921 р. і там люди кажуть “Віниця“, а в метриках XVIII в., що я там переглядав, пишеся “Вѣйниця“, в документах актових XVI-XVII в. “Вѣница“ (“Арх[ив] Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]“, ч. I, т. 1, с. 103; ч. III, т. 1, с. 9), у Величка, т. I, с. 93; т. IV, с. 13; у Грабянки, с. 241, у Самовидця с 333, там само; опріч того є ще написання в актах “Веница“, “Вѣнница“. І далі робить висновок: “. . . очевидно, це слово не від “вино“, а певніше, від “віяти“, або щось подібного“ (ЛНБ ф. 34, спр. 552, арк. 55-56).

Застереження Є.Тимченка, як бачимо, оперто на численних історичних прикладах. Утім, таких прикладів уживання згаданого топоніма засвідчено в актових джерелах значно більше. Його можна простежити, зокрема, за копіями актів гродських і земських книг Вінницького і Брацлавського замків, за вписами актів у книги Люблінського трибуналу, вписами у Теремовельські земські книги. Ці приклади, не підважуючи загалом висновку Є.Тимченка, також не дають вичерпної і однозначної відповіді на питання щодо етимології топоніма. Загальна статистика вживання того топоніма у названих актах та інших джерелах XVI-XVII ст. вказує на співвідношення 3:2 на користь варіантів *Вѣниця*, *Вѣнница* тощо, а отже, “закріплює“ непослідовність його звучання і написання. Ця непослідовність простежується уже у найраніших записах: *Вѣнница*, 1363 р. (ЕССУМ I, 231), “*оу вюници*“, бл. 1471 р. (ССМ I, 164) і т.д. Найпоширенішими варіантами назви є *Вѣниця*, *Вѣница*, *Вѣнница*, *Winica*, *Winiesca*, *Винниця*, *Веница*, *Winnica* та ін. Вони можуть репрезентувати принаймні дві різні топооснови, а отже, вказувати на два різні походження. Тому надавати перевагу якійсь одній з етимологій лише на підставі топонімічної статистики немає підстав. Топонім *Вінниця/Винниця* є чи не прямим прикладом тих частих фонетичних змін у корені багатьох близьких за звучанням географічних назв, унаслідок яких відбулося уподібнення різних за походженням топооснов: *Вінниця* < *вінниця* – “місце, правдоподібно, округле за формою, заросле пруттям, віником“;

вінниччя – “трава, з якої роблять віники”; стсл. *вѣникъ* – “галузка”. Основа топоніма, очевидно, пов’язана з **venъkъ* – “вінок” і **viti* – “вити”; Є.Тимченко за Ф.Міклошичем допускає також зв’язок основи з **vejati* – “віяти”. Зовсім не переконливим є бачення в основі топоніма слова *віно* – “придане, посаг”, яке подає В.Гнатюк.

Винниця < *винниця* – “виноградник” < *вино* – “назва напою”; стсл. *вино* < **vīno*. На думку деяких дослідників, первісне значення слова **віно* (*вино*) мало значення напою, а не рослини. В українську мову слово прийшло з латинської, можливо, через німецьке посередництво (ЕСУМ I, 377, 400).

Близькість звучань названого топоніма при втраті можливості реконструювати реальне його значення на сучасному етапі, як правило, призводить до нівеляції одного із ранніх значень топооснови. Це й дало підставу В.Гнатюкові пов’язати топонім *Винниця* із апелятивом *вино* і віднести його до одного ряду з такими топонімами, як *Винники*, *Виноград* та подібними до них. Певну роль відіграла тут семантична прозорість і продуктивність топонімів, пов’язаних з основою *вино*. В.Гнатюк вважає дві форми топоніма *Винниця/Винниця* лише результатом “змішування самозвука и з і” під російським впливом. Що ж до етимології *Винниця*, яку запропонував Є.Тимченко, то, основуючись на поданих ним прикладах, вона в цілому застережень не викликає, хоч все-таки важко припустити, що всі досить-таки численні нині в Україні топоніми з основою *він-/вин-* (*Винники/Винники*, *Виннички/Виннички*, *Винниківці*, *Винників*, *Винниця/Винниця*, *Винниці*, *Винницькі Івани*, *Винницькі Стави*, *Винява/Винява*, *Виняви*, *Винявка*, *Винне*, *Винож* і т.д.) (АТП, 716, 719), пов’язані з одним коренем. На думку С.Роспонда, для назв типу *Винниця* (пол. *Winnica*) належить також врахувати топографічне значення; “... часто існують ідентичні окреслення топографічних назв (навіть боліт, горбків), які, напевне, названо так не від обробітку землі під виноградними зарослями, а від зарослі, з яких витинано галуззя, т.зв. “вінники”, чи мітелки, що їх уживали в лазнях” (СЕМЮ, 426). У цьому контексті тлумачення назви *Винниця*, як “українське винниця – винокурний завод”, що його пропонує В.Ніконов, здається безапеляційним (Ніконов, 83).

ЧЕРНІГІВ

Друге зауваження Є.Тимченка стосувалося написання топоніма *Чернігів*, а не *Чернигів*. Є.Тимченко пише: “Росіяни вимовляють це слово з-українська, а наш інтелігент, того не знаючи, але так чуючи

від москаля, огрубляє його в “Чернигов”, себто перекладає з російського, начебто надаючи цьому слову української фонетичної барви, а прислухайтеся, як укр[аїнський] нарід каже, себто мешканці самої Чернігівщини, то почувте “Чернігів” (на півдні), “Чернієгув” (північне), а в пам’ятках “Чернѣгов” (Вел[ичко], т. I, [с.] 90, 107, 173, 413”; т. II, [с.] 23, 29, 161, 168, 189, 190, 192, 325, 372, 568; т. III, [с.] 30, 47, 138, 215, 552; т. IV, [с.] 14; Грабянка, [с.] 87, 171, 190, 196, 200, 267, Самовидець, [с.] 11, 13, 27, 34, 60, 61, 63, 79, 83, 98, 100, 103, 155, 179, 197, 256, 265, 268, 270, 297, 302, 308), позначають також написання “Черни(-ї)гов” через плутанину графічн[у] “ѣ” і “и”, але ніде нема “Черныгов”; в актах писаних польською графікою, подибуємо “Czernieiw” і “Czernihow”, oprіч того є дві сільці в Овруцькім повіті на р[іці] Норині, що їх пишешя в актах “Чернеговичи” (ЛНБ ф. 34, спр. 552, арк. 55-56).

Подана заувага, оперта на усній традиції та численних прикладах уживання топоніма, взятих із писемних пам’яток, не викликає застережень*: на місці давнього ѣ після кореневого приголосного н в українській мові завжди з’являється голосна і; поява и на місці ѣ не має наукового підтвердження і є у даному разі непорозумінням, на яке власне вказали обидва дослідники.

Щодо етимології цієї назви Є.Тимченко обмовився лише одним реченням: “з того всього ясно, що Чернігов є прикметниковою формою з наростком -іга (чепіга, Сапіга, суціга, ломіга і ін[ше]” (ЛНБ ф. 34, спр. 552, арк. 56). Виходячи з історичної аналогії, можна припустити існування імені *Черніга*. Брак засвідчення такого імені ще не заперечує цього припущення, пор. Йаріга, Коротига, Маліга (Свобода, 174). Це ім’я могло бути пов’язане, як твердить С.Роспанд, з також незасвідченим апелятивом *чернѣга* із значенням “тип чорнозему” (Роспанд, 43-43), який утворено від *чърнь, *чернь – “чорнота”, “чорний колір” (Срезн., III, 1564). Здається, більш переконливим є тлумачення основи топоніма Чернігів не від *чърн- або *черн- + пейоративний суфікс -іга, а від двочленного прикметника, в основі якого лежить перший член *чърн- чи *черн- (топоніми *Чорн-ів*, *Чорн-иця* і т.д.), а в другому *-нѣг > -ніг – “дбайливість”, “добродушність”, “старання” (топоніми *Ніж-ин*, *Ніг-ів*, *Ніж-ат-ичі*, *Ніж-ан-к-овичі*), під час творення якого відбулося накладання двох

*Слушність її визнано тоді не всіма, про що свідчить українська картографічна продукція та підручники з географії 20-30-х рр.

однакових приголосних **н** і витворення на початках подовженого **н**: *чърн-(*черн-) + нѣгъ > Черн - нѣгъ > Чернѣгъ - овъ > Чернігів.

На сьогодні ім'я *Чернѣгъ*, як і *Миронѣгъ*, *Милонѣгъ*, не виявлено у пам'ятках, однак воно реконструюється із українських топонімів на *-йь: *Чернѣгъ-йь* < *Черніж*; *Чорнѣгъ-йь* < *Чорніж* та ін. (Купчинський, 121). Бачення у топонімі *Чернігів* двочленної основи, імені *Черн-нѣгъ*, здається, додатково підтверджує правомірність форми *Чернігів*.

НАТАЛІЯ ЛІСНЯК

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД МІКРОТОПОНІМІЄЮ У КАРТОТЕЦІ “ІСТОРИЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОГО ЯЗИКА”

Спостереження над лексикою матеріалів “Історичного словника...” Є.Тимченка показують, що в ньому представлені різні її тематичні групи. Об'єктом нашого зацікавлення є мікротопонімна лексика.

Відомо, що в українському мовознавстві мікротопонімія належить до найменш дослідженої групи ономастичної лексики. Тим часом пам'ятки письменства досить часто фіксують таку лексику. У картотеці “Історичного словника...” Є.Тимченка зафіксовано чимало мікротопонімів, які, на нашу думку, дають уявлення про надзвичайне розмаїття назв дрібних географічних об'єктів в історичному минулому. Картотека “Історичного словника...” Є.Тимченка дозволяє нам простежити не лише семантику і структуру засвідчених мікротопонімів, а й дає можливість порівняти їх з мікротопонімами, які побутують сьогодні.

Дрібні географічні об'єкти швидко зникають, отже, відповідно і щезають їх найменування. Тому записи мікротопонімів у картотеці “Історичного словника...” Є.Тимченка є свідками історії і географії краю, а також історії мови. Слушно зауважує Я.Пура, що “мікротопоніми є цінними інформаторами про давню гідрографію, розкривають генетичну природу власних географічних назв, з'ясовують особливості у семантичному, словотворчому та ареальному вияві відповідних апелютивів” (Пура, 118-119).